

Recerques

174

Josep Clos i Peig, gimnasiarca i propagador de l'educació física i l'esport a Sabadell (1871-1913)

Xavier Torrebada i Flix / Universitat Autònoma de Barcelona / xtorreba@gmail.com

Aquesta recerca s'ha estructurat a partir de la figura d'en Josep Clos i Peig (1856-1913), un personatge oblidat i gens conegut que pot ser considerat com el principal capdavanter de la cultura física i esportiva a Sabadell. A partir del gimnàs d'en Clos, el 1877 es van generar els primers referents en la dinamització social i regeneracionista de la gimnàstica i l'esport modern. La personalitat del nostre protagonista va esdevenir cabdal per a l'oxigenació pedagògica a les escoles privades i públiques, on va esperonar la incorporació de l'educació física i va marcar fites històriques sense precedents. El caràcter social, humanitari i compromès d'en Clos també confirma el protagonisme que adquirí la seva influència en l'incipient procés d'esportivització del Sabadell industrial i convulsiu de finals del segle XIX i començaments del XX.

Paraules clau

Josep Clos Peig, Sabadell, gimnàstica, educació física, esports

Figura 1. Josep Clos Peig, 1856-1913. Autor desconegut. Extreta de: *El Gimnasta Español. Revista mensual de gimnástica en todas sus diversas aplicaciones*, núm. 12, p. 1 (desembre de 1882) (Col·lecció particular).

Presentació

Sota l'aixopluc del Sabadell del finals del segle XIX, quan la ciutat desenvolupava la seva màxima esplendor industrial i financera, nasqueren moltes iniciatives culturals, educatives i associatives. Algunes d'aquestes iniciatives foren encapçalades per personatges que han transcendit en la història sabadellenca; en canvi, d'altres han restat ignorats en l'anonimat. Un d'aquests personatges ha estat Josep Clos i Peig (1856-1913), de qui podem dir amb ple convenciment que ha estat el primer gimnasiarca sabadellenc.

A Catalunya, els estudis històrics de l'esport modern sovint han estat deslligats de la influència que exercí l'educació física i s'han presentat en una visió sociològica de l'espai públic. L'educació física ha

quedat abandonada en una posició marginal i tractada amb poc rigor, sense establir cap mena de vincle amb el ressorgiment dels esports. Aquest abandó de l'educació física és degut al protagonisme que socialment té l'esport i, en contrapartida, al menyspreu que encara l'educació física arrossega, fins i tot pedagògicament.

Educació física i esport són dos aspectes que manifesten la identitat de la cultura física d'un poble. A Sabadell aquesta cultura física que reclamava l'ètica i la moral per la salut i el regeneracionisme va partir d'una mateixa arrel, on la gimnàstica i l'esport formaven part d'un ampli programa de conscienciació. En aquest escenari, una de les primeres manifestacions tenen origen en la campanya per l'educació física que cap a finals del segle XIX va endegar el professor de gimnàstica Josep Clos i que va estendre per tot Sabadell.

Aquest treball ha estat, doncs, estructurat a partir de la figura d'en Josep Clos, considerat com el primer i principal impulsor de l'educació física escolar a Sabadell. També perquè fou un dels primers referents de dinamització social en el desenvolupament regeneracionista per mitjà de la gimnàstica i l'esport contemporani. Com podrem comprovar, la dimensió del nostre convidat fou emblemàtica, ja que la seva persona oxigenà l'educació i apropà una part important de la cultura al Sabadell modern i convulsiu de finals del segle XIX i començaments del XX.

Situació de la gimnàstica a Catalunya

A Catalunya els primers gimnasos s'iniciaren molt abans del que ens pensem; fins i tot val a dir que foren establerts abans que el gimnàs d'en Joaquim Ramis a la plaça Reial de Barcelona, sovint citat com el primer gimnàs modern (TORREBADELLA, 2009).

Abans que la celebritat del valencià Francesc Amorós (1770-1848) transcendís a l'escenari públic, Bonaventura Carles Aribau (1820) ja plantejava els postulats doctrinals que l'educació física havia de protagonitzar en els temps moderns. Aribau considerava els beneficis de la gimnàstica en la salut, l'educació, la moral, la defensa de la pàtria, el desenvolupament econòmic o la millora de la qualitat de vida.

La propaganda d'Aribau i d'altres iniciatives d'institucionalització educativa de la gimnàstica en el Trienni Liberal (1820-1823) foren alguns dels referents que propiciaren la creació dels primers gimnasos (ROTH, 1823). Tanmateix, és cert que aquí faltà algú, que, com el comte de Villalobos, (1817-1867) tingués projecció pròpia (PIERNAVEJA, 1962). Tot i aquesta absència de figures rellevants, l'emergència del moviment gimnàstic català fou reeixida amb força. A Barcelona és el lloc on principalment es generà el moviment gimnasiarquit, però també fora de la capital hi hagué manifestacions importants, com a Figueres, Mataró, Lleida, Reus o Sabadell.

176 Entre els primers gimnasos de Barcelona, pels volts de 1837, hi havia el de Pedro Berthier i Francesc Barrios. En aquests es van formar la primera saga de gimnasiarques catalans, com Manel Valls –que obrí un gimnàs cap al 1845– o Josep Florenci Cuadras –que va fer el mateix cap al 1850 (DALMAU, 1947)–. Segons Ramis (1865), Berthier era un deixeble de Francesc Amorós i a Barcelona el qui introduí la gimnàstica, pròpiament dita.

A Catalunya la gimnàstica escolar fou atesa a l'Institut Gimnàstic Militar de Barcelona (1821), a l'Institut Barcelonès (1837), al Col·legi d'Humanitats de Figueres (1839), al Col·legi C. S. Bonaventura (1850) de Barcelona o al col·legi de Valldemia de Mataró (1856). Aquest darrer col·legi, fundat pel pare Hermenegildo Coll, incorporava la gimnàstica, amb l'aplicació d'un fabulós gimnàs a l'aire lliure a l'estil dels dissenyats per Francesc Amorós. El 1859, a Lleida, el metge Tomàs Casals impartia classes de gimnàstica a l'Institut, abans que en cap altre de l'època. El 1859, el col·legi particular del mestre Carreras a Sant Gervasi acollia el millor gimnàs d'aquell temps amb la direcció del Dr. Vignolles. El 1863, Joan Estrany aplicava la gimnàstica al cos de bombers de Barcelona i Francesca Valls obria el primer gimnàs per a ús exclusiu de dones. El 1866 Julián López Catalán instal·lava un complet gimnàs a l'escola de pàrvuls. Altres gimnasos s'adreçaven més a les aplicacions acrobàtiques; en canvi, alguns ja tenien cura de les aplicacions higièniques i facultatives amb finalitats terapèutiques. Val a dir que la gimnàstica es presentà com una ciència terapèutica capaç de curar allò que la medicina tradicional era incapaç de curar.

En aquest sentit, a partir de la primera meitat del segle XIX es crearen a Barcelona i en alguns altres indrets gimnasos que s'ocuparen de difondre la gimnàstica higiènica: Tomàs Casals (Lleida, 1859), Joaquim Ramis (Barcelona, 1860), Joaquim Batlle (Reus, 1862), Juan Estrany (Barcelona, 1863), Antoni Moratones (Barcelona, 1863), Josep i Lluís Vall (Barcelona, 1865), Frederic Clemente (Figueres, 1865), Fidel Bricall (Barcelona, 1868), Antoni Rovira (Barcelona, 1868), Pere García (Barcelona, 1868).

Pràcticament durant tot el segle XIX a Catalunya, com a tot l'Estat, el tipus de gimnàstica que es practicava estava fonamentada en el sistema creat per Francesc Amorós, és a dir, aquella que el coronel espanyol expulsat per afrancesat a França en època de Ferran VII (1814) va divulgar i popularitzar en el país veí, sota la protecció reial de Lluís XVIII. La influència del gimnasiarca valencià fou omnipresent durant tot el segle XIX. El famós gimnasiarca va popularitzar l'anomenat mètode francès d'educació física per mitjà del *Manual d'Educació Física gimnàstica y moral*, publicat el 1830, reeditat en diverses ocasions a França, però que mai fou traduït al castellà. Per mitjà d'aquesta obra, el mètode d'Amorós es va identificar amb els exercicis de força, realitzats en aparells com les barres paral·leles, el poltre, les anelles, la barra fixa, el trapezi, les escales, les cordes i altres aparells o màquines de més consistència. Els exercicis més populars foren els que s'identificaren amb els acrobàtics, ja que es disposava de la suspensió del cos per la força dels braços. Però en la gimnàstica d'Amorós també hi havia cabuda per als exercicis sense aparells, més senzills i fonamentals per a tot tipus de gent. L'aplicació dels jocs i dels esports de l'època com l'esgrima, l'equitació, la natació, la pilota, les bitlles, etc. també eren inclosos en el completíssim sistema. També val a dir que aquest sistema fou identificat com a militar, ja fos per les populars aplicacions dels exercicis a les situacions de guerra, ja fos pel protagonisme que adquirí a l'exèrcit francès i també l'espanyol la gimnàstica d'Amorós. A Espanya la gimnàstica militar s'inicià a partir de la traducció que va realitzar el capità Aparici (1852) del reglament de gimnàstica militar francès.

Per concretar millor el sistema del gimnasiarca valencià direm que, pel que fa a la realització pràctica,

el seu mètode es fonamentava en exercicis elementals graduats, sense aparells i combinats amb el cant; marxes i curses de tot tipus; tot tipus de salts; exercicis d'equilibris; superació d'obstacles com fosos, murs, tanques, etc.; exercicis de trepa amb cordes, pals i escales; superació d'obstacles amb mans i suspensió de cames; natació, lluites, esgrima, equitació; transports de persones; tocs d'esfèrica com llançaments de pilotes, boles, etc; tir al blanc amb mosquetons, ballestes, arcs, fusells, pistoles, etc.; danses pírriques i militars; i exercicis de cant.

La gimnàstica anomenada de sala fou la que es donà a conèixer amb el *Manual popular de gimnasia de sala*, que publicà l'alemany Dr. Schreber (1861). Aquesta fou l'obra més representativa de tota la gimnàstica del segle XIX, ja que comptà amb nombroses edicions i fou molt coneguda en tots els àmbits. La gimnàstica de sala no necessitava cap aparell, estava a l'abast de tothom i, a més, es presentava com a tractament terapèutic per a certes malalties o patiments físics.

Una de les manifestacions pràctiques de la gimnàstica fou la mèdica. A casa nostra, aquesta possibilitat no fou tractada acadèmicament, ja que en els estudis de Medicina no es va incloure cap assignatura d'aquesta disciplina. El primer tractat de gimnàstica mèdica fou el que publicà el valencià Sebastià Busqué (1865).

El 1860 el magnífic gimnàs del Col·legi Carreras, a Sant Gervasi (Barcelona), fou dirigit pel professor Vignolles, un soci de Josep Florenci Cuadras del Gimnàs de la plaça Reial, 1, que després adquirí Joaquim Ramis. Posteriorment, Vignolles anà a Madrid i adquirí el famós gimnàs que tenia Vicente López des de 1851 al carrer de la Reina, 14. Vignolles dirigí aquest gimnàs fins que es va morir el 1883 i fou famós per alguns dels aparells gimnàstics d'invenció pròpia. Sebastià Busqué (1865) digué d'aquestes màquines el següent:

“La gimnasia moderna ha entrado en una nueva faz desde la invención de las máquinas que con precisión matemática marcan la dirección, extensión y energía de los ejercicios especiales. Su aparición en los gimnasios acabará de desarraigar los abusos introducidos del empirismo, y obliga a los profesores a eliminar el arte con la esplendorosa luz de las ciencias biológicas.” (BUSQUÉ, 1865, p. 72-78)

Els gimnasos catalans en aquell temps no eren prou coneguts per la població. La majoria de la gent, abocada a la feina, no podia disposar del privilegi d'assistir en aquests temples de cultura física. A això també cal afegir-hi el total menyspreu als exercicis físics, considerats com a pràctiques artístiques, teatrals o de circ, que a més, eren vistes com a perilloses pel risc que se'n derivava. Així mateix, els gimnasos estaven en moltes ocasions mal instal·lats en espais reduïts, amb manca de condicions higièniques, amb uns rudimentaris aparells i dirigits per uns empírics avantatjats de dubtosa formació gimnàstica, molt sovint provinents de l'art escènic de les acrobàcies. Els gimnasos espaiosos, ventilats, amb materials moderns i amb la direcció d'un gimnasiarca entès i sota la supervisió facultativa d'un acreditat metge, eren l'excepció. Als gimnasos, molt pocs concorreguts, hi anaven tot tipus de gent que cercava diferents finalitats: de salut, terapèutiques, recreatives, estètiques i, fins i tot, culturals. Així mateix, podem afirmar que la pràctica de la cultura física entesa també com un fet del deure moral només era assídua d'un petit grup d'intel·lectuals que amb idees regeneracionistes s'avançaven al seu temps.

La prescripció de l'exercici físic i de la gimnàstica fou inclosa en alguns dels tractats d'higiene privada de l'època. Foren molt reputades les obres dels catalans Pere Felip Monlau (1846), que definia la gimnàstica com “*el arte de dar al cuerpo toda la fuerza, todo el vigor, toda la agilidad, compatibles con la salud y con el desarrollo respectivo de las facultades intelectuales*” (p. 256-257 / 5a. ed. 1875), i de Joan Giné i Partegàs (1871), que definia el concepte de la forma següent:

“Entre nosotros, la Gimnástica propiamente dicha, o académica, es una institución artística, fundada en el conocimiento fisiológico de los diversos músculos del cuerpo, la cual tiene por objeto producir un desarrollo regular y armónico en todos los órganos del movimiento, al mismo tiempo que corregir algunas anomalías o deformidades.” (PARTAGÀS, 1871, p. 511)

Els manuals per a l'aplicació tècnica de la gimnàstica provenien fonamentalment del sistema de Amorós. Pràcticament, fins al moment que Josep Clos obrí el primer gimnàs de Sabadell el 1877, i els anys immedia-

Fotografia 1. El lloc on hi havia el gimnàs és avui un pati de la Fundació Ars de Sabadell, situat al carrer del Doctor Creuheras. És a dir, que ja no en queda res de res; ni tan sols el record (Autor: Xavier Torredadella).

tament posteriors, els tractats de gimnàstica no arribaven a mitja dotzena. Segurament els que aquí apuntem foren consultats pel nostre protagonista, sobretot els que es publicaren a Barcelona, com el del gimnasiarca Antonio Moratones (1863) o el de l'aficionat Joaquim Lladó (1868). L'obra de Lladó *Nociones de gimnástica higiènica* fou molt divulgada com a eina pedagògica per l'aplicació de la gimnàstica escolar, i fou per això que comptà amb diverses edicions fins al 1912.

Fins a l'arribada a Sabadell d'en Clos, la gimnàstica era entesa com un espectacle de circ, on destacats atletes amb sorprenents exercicis d'agilitat i força entretenien la població alguns dels dies festius. Com podem constatar, cap a 1871 aquest concepte anà canviant, sobretot a partir del 1877, en que Clos començà l'exercici de la seva tasca professional com a gimnasiarca i com a docent en algunes de les escoles de Sabadell. Com veurem a partir d'ara, l'extraordinària relació i la convivència d'en Clos amb els seus conciutadans tingué connotacions i singularitats molt especials i que van fer de la seva persona una figura d'inqüestionable transcendència (figura 1).

Josep Clos apòstol de la gimnàstica, l'educació física i l'esport sabadellenc

El primer gimnàs d'en Clos

A Sabadell, el propulsor del moviment gimnàstic és sens dubte Josep Clos i Peig (1856-1913), un jove agosarat, que fou capaç d'esperonar, pràcticament tot sol, el moviment gimnàstic del darrer quart del segle XIX i principis del XX.

Josep Clos era fill de Sabadell, pertanyent d'una família humil, però que a l'edat dels 12 anys, i una vegada finalitzats els estudis de primera ensenyança, marxà de la ciutat per a anar a treballar a Barcelona com a dependent de comerç i, alhora, va aprofitar l'estada per aprendre l'ofici de la gimnàstica. Cap al 1877 Clos tornà a Sabadell amb alguns estalvis i es casà amb Francesca Pelegrí, els quals establiren el domicili particular al carrer de Coronimes, 23. El matrimoni tingué dues filles, Maria i Dolors, i un fill, Joan, que també seguí la professió del pare.

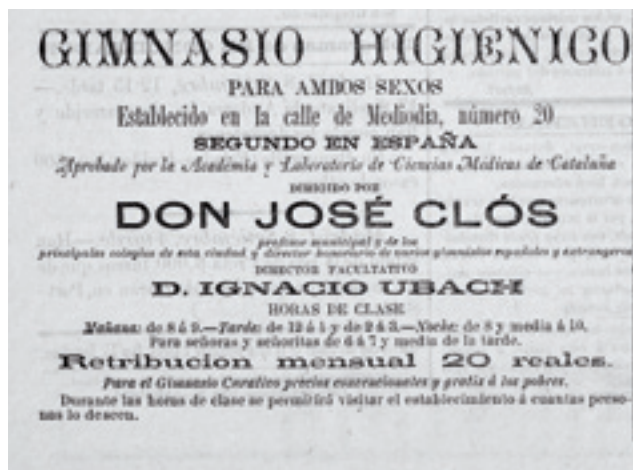

Figura 2. Anuncis amb publicitat del gimnàs, publicats al diari *El Conciliador*, núm. 160, p. 2 (2 de setembre de 1882) i al *Diario de Sabadell*, núm. 24, p. 1 (28 d'agost de 1881), respectivament (AHS).

179

Com a professor de gimnàstica, sabem que en Clos no es formà en cap escola oficial i, per tant, no disposava de cap títol de professor. Com molts altres, era un empíric del moviment gimnàstic de l'època, adoctrinat per altres professors d'aquells primers gimnasos higiènics i artístics de Barcelona. Concretament, Clos conegué els mètodes gimnàstics dels gimnasos d'en Joaquim Ramis i d'en Juan Estrany, però al gimnàs d'en Fidel Bricall fou on passà més temps. Allí aprengué les aplicacions de la gimnàstica higiènica i ortopèdica, i durant sis anys Bricall fou el seu professor i tingué en Clos com un deixeble de plena confiança.

Després de formar-se en la professió, Clos va crear una companyia gimnàstica-acrobàtica que realitzà actuacions per diferents punts d'Espanya. Amb els estalvis i els diners que guanyà en l'aventura del circ, va poder establir el gimnàs de Sabadell. Aquest primer gimnàs fou obert el 1877, en un petit local al carrer de Migdia, 20 (A. A., 1882). Aquell any, Sabadell era una petita ciutat que tenia 18.117 habitants i unes poques escoles, on només

es feia gimnàstica a l'escola dels pares Escolapis. El gimnàs d'en Clos era el primer que s'instal·lava a Sabadell i un dels primers de Catalunya. Des d'aquest centre de cultura física, Clos desplegué una àmplia propaganda per donar a conèixer els avantatges de la gimnàstica i, per això, també disposà de la direcció facultativa del Dr. Ignasi Ubach i Janer (fotografia 1).

Aquell era un gimnàs petit, però podem assegurar que disposava d'unes excel·lents condicions higièniques i d'un nodrit i especialitzat material per conrear totes les pràctiques gimnàstiques d'aquell temps. Així, direm que disposava d'un planta rectangular de 12 x 12 de sorra, amb 5,30 m. d'alçada i quatre grans finestres ventilades. Pel que fa al material, disposava d'objectes mòbils com les masses, les piques o els pesos; quant al material fix tenia aparells d'anells, cordes penjades, escales, perxes, trapezis, paral·leles, politges, aparells ortopèdics o ressorts Picheri. També constatem la presència d'alguns articles per a la pràctica esportiva del moment com els patins i el velocípede (figura 2).

En Clos era un gimnasiarca preocupat per incorporar les darreres innovacions tècniques, i en aquesta direcció cada any renovava nous aparells. Tampoc podem oblidar que en Clos disposava d'un suport que en aquell temps era etiqueta de distinció i certificava la qualitat higiènica del gimnàs, com era la direcció facultativa del Dr. Ignasi Ubach.

La tasca professional d'en Clos era reconeguda entre els seus companys de professió d'altres punts d'Espanya amb els quals mantenia contactes. El 1882, Clos fou portada en *El Gimnasta Español*, una de les principals revistes gimnàstiques de l'època, que es publicava a Madrid. En aquesta revista Clos era vist com un dels principals propagandístics del moviment gimnàstic, a l'alçada dels millors professors de gimnàstica d'Espanya, com Salvador López a Sevilla, Emilio Castañón, a Madrid, o els germans David i Eusebi Ferrer, a Barcelona. Clos estava plenament integrat en l'emergència del moviment gimnàstic de l'època, participava activament i n'era el principal propagandístic a la ciutat, com així ho confirmava la prestigiosa revista. Ell era un dels "apòstols" de la gimnàstica, tal com es coneixia en aquell temps els propagandistes d'aquesta nova ciència, que volia ocupar-se d'una tasca de regeneració física.

El gimnàs d'en Clos sempre fou publicitat a la premsa local. El 1880 s'anunciava com a "*Gran Gimnasio higiénico dirigido por José Clos profesor Municipal*" i s'insistia en les classes especials per a senyorettes, com també per a les persones que tinguessin algunes prescripcions mèdiques a l'exercici per causes físiques. En aquest mateix any, el gimnàs fou reconegut per l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya. Aquesta distinció certificava la higiene del local, així com la prescripció facultativa dels exercicis i dels mètodes utilitzats terapèuticament per a algunes malalties; alhora també donava confiança a la gent que els mètodes i els exercicis gimnàstics utilitzats no eren perillosos, i no s'havien de confondre amb els acrobàtics o els utilitzats en les activitats de circ. L'informe de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya deia el següent:

"Los ejercicios a que se sujeta a los alumnos están subordinados a un orden gradual desde la llamada gimnasia de salón hasta los ejercicios aéreos (...) De todo lo cual deducimos

que dicho local posee las condiciones requeridas que de los aparatos enumerados con minuciosidad se desprende; que dicho establecimiento se halla a la altura de los conocimientos actuales, y que por lo tanto no puede desconocerse ser de suma utilidad, no tan sólo para el desarrollo progresivo, si que también para la corrección lenta y gradual de ciertas deformidades. Si a esto se añade un plan metódico y graduado de los ejercicios que sigue el Director, como tuvimos ocasión de comprobarlo con diferentes ejercicios, desde los más sencillos hasta los más complicados que se ejecutaron a nuestra vista el día que lo visitamos, no sólo reconoceremos su gran utilidad, sino que nos atrevemos a recomendarlo a esa ilustrada Academia para que le preste su alta protección y apoyo." (A. A., 1882, p. 1-3)

El 1881, en el *Diario de Sabadell*, el gimnàs ja s'anomenava "*Gimnasio Médico, higiénico y recreativo*". Anotem en aquest anunci la característica peculiar d'en Clos, en oferir-se a intervenir gratuïtament en la gent pobra. Pel que podem comprovar, Clos era una persona caritativa i solidaria, tal com demostren diverses accions de beneficència que realitzà al llarg de la seva trajectòria professional.

Com ja s'ha esmentat, la gimnàstica mèdica era aplicada al gimnàs d'en Clos sota la prescripció facultativa del Dr. Ignasi Ubach. En aquesta aplicació terapèutica els avenços eren prou evidents, sobretot per a les persones per a les quals la gimnàstica era tan necessària que, de per si, funcionava millor que un medicament:

"Francisco Capdevila, de 15 años, temperamento linfático, nervioso, constitución depauperada, gran estrechez torácica, principalmente del diámetro antero posterior, con grandísima depresión del lado izquierdo, y por consecuencia, afectados los órganos respiratorios, siendo continua la disnea; al cabo de cuatro años de grandes ejercicios, está hoy día gozando de robustez, habiendo casi desaparecido la estrechez, gracias al dilatador pectoral, y sigue aún en el establecimiento." (A. A., 1882, p. 1-3)

El 1882 el gimnàs del carrer de Migdia disposava d'una assistència de 77 persones, 14 de les quals, senyorettes. Els preus anaven al voltant d'uns 20 rals al mes, excepte els malalts, que pagaven els preus convencionals. Les hores de classes i els tipus de clients eren les següents:

HORARIS GIMNÀS JOSEP CLOS (1882)

Horari	Tipus de clients
07.00 - 08.00 h	Adults
08.00 - 09.00 h	Nens
16.30 - 18.00 h	Nens
18.00 - 19.30 h	Senyorettes
20.00 - 22.00 h	Jornalers

Aquesta atenció per aplicar la gimnàstica terapèutica donà lloc que el gimnàs s'anomenés uns anys més tard “*Gimnasio Médico higiénico para ambos sexos*” (*Revista de Sabadell*, 1888). La publicitat que s'incorporà durant tot l'any portava l'afegit, que “*todos los señores médicos tienen el derecho a la inspección de dicho gimnasio*”. Aquesta indicació era incorporada per tal de donar garanties de les excel·lents condicions higièniques del gimnàs. Els horaris de les classes eren de 7 a 8 del matí, per als adults; de 8 a 9, per als nens; de 2/4 de 5 a les 6 de la tarda un altre cop per als nens; de 6 a 2/4 de 8 del vespre per a les senyorettes, i de les 8 a les 10 del vespre per als jornalers. El preu mensual continuava essent de vint rals per a tothom.

Les aplicacions tècniques d'en Clos foren diversificades i alhora creiem que també força eclèctiques. En primer lloc, i com a professor de gimnàstica a les escoles, aplicava la gimnàstica higiènica i educativa dels exercicis fonamentals i dels jocs corporals. Clos coneixia perfectament la gimnàstica acrobàtica, a la qual s'havia dedicat de jove, com també la gimnàstica higiènica, provinent dels aprenentatges rebuts als gimnasos de Barcelona d'en Ramis i d'en Bricall. Coneixem també que aplicava la gimnàstica de sala per als escolars de pàrvuls. Aquest tipus de gimnàstica, conjuntament amb els jocs, eren els mitjans d'educació física que aconsellaven les autoritats pedagògiques de l'època com Pedro de Alcántara García (1882), sens dubte una de les opinions més rellevants del seu temps. Evidentment que la influència del sistema d'Amrós fou en tot moment present, amb la corresponent gimnàstica atlètica i d'aparells, però Clos també es dedicà –i hi prestà especial interès– a la gimnàstica mèdica i ortopèdica, motiu pel qual no deixà de nodrir el gimnàs de nous aparells, alguns

dels quals de pròpia invenció. Finalment, cal advertir de la presència de la gimnàstica purament recreativa amb les primeres pràctiques dels anomenats sports d'aquell temps, com el patinatge, els velocípedes, l'esgrima, la lluita, etc.

El 1888, l'any de l'Exposició Universal de Barcelona, a Sabadell tingué la destacada presència de la “*Compañía, equestre, gimnástica y acrobática del circo Barcelonès*”, que dirigia Gil. V. Alegria. Les actuacions d'aquest espectacle es realitzaren al teatre dels Campos de Recreo des de finals de maig fins a meitats de juliol.¹ En aquesta companyia hi actuaven alguns gimnastes: equilibristes, contorsionistes, forçuts i acrobates. Un dels números més espectaculars eren els salts mortals al trapezi. Aquest aparell, molt freqüent en els gimnasos del segle XIX, era un dels falsos mites de la gimnàstica. La gent identificava la gimnàstica amb els exercicis arriscats del trapezi i aquesta falsa idea, que atemorïa molts pares de família, era un dels impediments perquè alguns joves s'acostessin als gimnasos.

Al gimnàs del carrer de Migdia es diferenciaven els diferents tipus de gimnàstica: la higiènica, l'educativa, l'atlètica o acrobàtica, l'ortopèdica o terapèutica i la recreativa dels esports.

Any rere any, al gimnàs higiènic i ortopèdic d'en Clos es renovaven i s'hi incorporaven nous aparells gimnàstics. L'actualització i les millores de l'establiment eren un fet habitual i en Clos ho anunciava a la premsa a l'inici de cada temporada, amb l'objectiu de demostrar els avançaments tècnics incorporats. Així, es deia que “*Es digno de encomiar, el celo desplegado por tan notable profesor, para hacer utilísima la gimnasia compatible con la ciencia de los desarrollos materiales en la multitud de formas que se hacen indispensables en el cuerpo humano*” (“Gimnasio higiénico del profesor Sr. Clos”, *El Sabadellés*, 27 de setembre de 1894).

La gimnàstica arriba a l'escola

El 1883, el partit Lliberal d'en Sagasta va escriure als anys de la història legislativa la primera Llei de l'educació física espanyola. Aquest fet fou protagonitzat gràcies a la tenacitat del diputat Manuel Becerra, que fou el que defensà la proposició de llei al

¹ *Revista de Sabadell* (26 i 29 de maig de 1888).

Congrés. Però val a dir que en aquesta llei, que es reclamava des de feia anys, hi participarem alguns dels principals gimnasiarques de l'època, com el sevillà Salvador López, el madrileny José Sánchez o el val·lisoletà Mariano Marcos Ordax. Aquestes personalitats participaven en un ampli col·lectiu de reivindicació professional a tot l'Estat i del qual Clos també formava part com un dels gimnasiarques més reputats del moment.

Cal conèixer que en aquesta època l'ensenyança de la gimnàstica –ni de cap altra educació física– no era considerada oficialment pel Govern per als centres de primera o segona ensenyança. El 1883 un Decret Llei promulgà la creació de l'*Escuela Central de Gimnástica*, que havia de formar el professorat per a l'ensenyança d'una assignatura a tots els instituts. No obstant això, aquesta institució tardà diversos anys a obrir-se i, quan ho aconseguí fer (1887-1892), al cap de pocs anys va ser suprimida pel govern conservador. El professorat format en aquesta escola va criticar sovint les mancances de mitjans i d'orientacions curriculars per aconseguir una bona formació professional. A Sabadell s'anunciava aquesta llei en un extens article en què s'insistia a actuar tal com ja es feia als països més avançats d'Europa, en els quals l'aplicació educativa de la gimnàstica era un fet real a totes les escoles:

“La fundación de esta escuela es, a nuestros ojos, una de las instituciones más fecundas y bienhechoras que se han creado en nuestra patria en la época presente, y cuya mejora, de incalculable trascendencia para las venideras generaciones, la reclaman con urgencia, como una necesidad imperiosa, el visible decaimiento de la naturaleza física de nuestro pueblo, y el contraste, verdaderamente bochornoso, que ofrecía nuestro país ante los progresos que en este importante ramo de la educación pública han hecho ya las principales naciones de Europa.

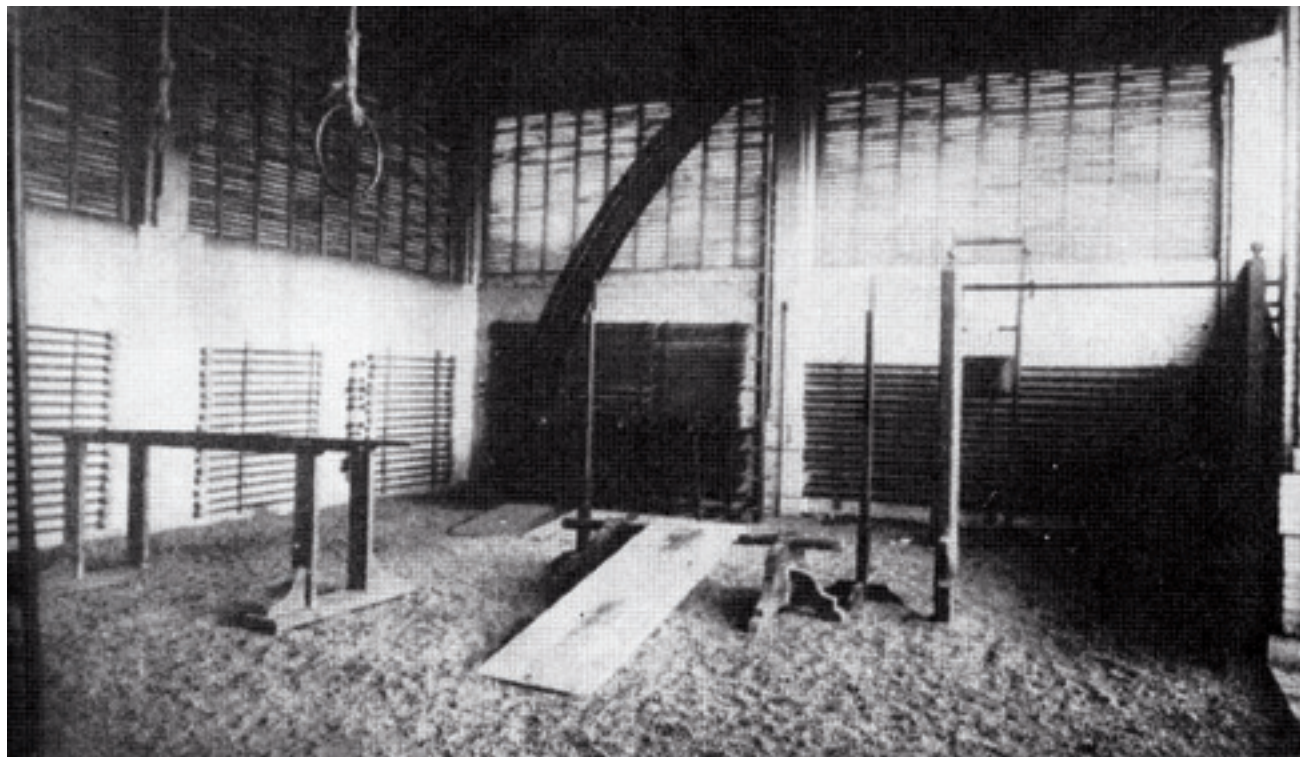
Hoy es una verdad evidente que la base de la educación física en todas las edades, pero muy especialmente en la infancia y la adolescencia, es la gimnástica, bien organizada y hábilmente dirigida. Uno y otro sexo, si han de conservar la salud y robustez necesarias o han de precaverse contra las enfermedades que amenazan frecuentemente a la niñez, o combatir a tiempo las dolencias o vicios de la sangre heredados de sus progenitores, es preciso someterse a la acción influyente de la pedagogía gimnástica, que es el único medio

capaz de salvar de una muerte segura a esas naturalezas raquíticas, endebles y enfermizas.

La gimnástica, ordenada metódicamente y aplicada con oportunidad, no es sólo el contrapeso que ofrecemos a todo principio de enfermedad o dolencia, sino que contribuye poderosamente a formar el carácter del individuo, modifica los temperamentos débiles y es la más sólida base de desenvolvimiento intelectual”. (“La Gimnasia”, *El Conciliador, diario político de anuncios, avisos y noticias*. Sabadell, 2 de maig de 1883, p. 1.)

Abans, però, d'aquesta llei, a Sabadell ja s'havien creat les iniciatives higièniques i pedagògiques per atendre l'educació física dels escolars. El 1879 el fet de lliurar la gimnàstica a les escoles públiques, per iniciativa de l'alcalde Puigmartí, representà un esdeveniment de primera línia. En aquell temps, només unes poques escoles privades i elitistes de Catalunya podien gaudir dels beneficis d'un professor de gimnàstica. De moment tenim constància que arreu de l'Estat espanyol la primera aplicació gimnàstica a unes escoles públiques fou a Sabadell el 1879. De forma oficial l'educació física per a l'escola primària no arribà fins que pujà al poder el Govern lliberal de Sagasta i hi va arribar amb el R. D. de 26 d'octubre de 1901. És a dir, a Sabadell l'educació física es lliurà 22 anys abans que aquesta assignatura fos oficial. La importància d'aquest fet va ser recollida per Miquel Carreras (1931), que explicava que el 1873, en els temps renovadors afavorits pel període revolucionari, l'Ajuntament de Sabadell es preocupà per establir una escola de gimnàstica municipal:

“A 1 de Maig de 1873 els regidors Joan Duran, Miquel Pi i Rosés, Pau Font, Feliu Casanovas, Francesc Vallhonrat i Ramon Marcer, varen proposar la creació d'una escola pública de gimnàstica que recomanaven, atinent que la ciència havia designat els exercicis gimnàstics com a un dels mitjans més poderosos per a l'increment de les forces corporals i que el desplegament harmònic d'aquestes forces podia influir molt i en bé, les intel·lectuals. La Comissió d'Instrucció va admetre la idea i la va presentar a l'Ajuntament, informant que el desenrotllo de les forces corporals contribuïa tant a la bellesa i gràcia del cos humà com al progrés de les facultats intel·lectuals i morals. El projecte fou admès, per a ésser realit-

Fotografia 2. Gimnàs dels Escolapis a Sabadell. Extreta de: Antoni Piña Batllell, *L'Escola Pia de Sabadell. La seva història, els seus mestres, els seus alumnes*, Barcelona: CopiArt, 1985, p. 29 (AHS).

183

zat dins de la Escola Industrial que anava a crear-se, però la economia primer i després els canvis polítics no varen donar espai a la implantació de l'escola de gimnàstica. Posteriorment, a 15 d'Octubre de 1879 el mestre de gimnàstica Josep Clos i Peig demanava que se'l fes professor de les escoles públiques, cosa que s'admetia per acord de 29 d'Octubre del mateix any que li donava el títol sense retribució, per a concedir-li aquesta després, a Juliol de 1883." (CARRE-RAS, 1931, p. 105).

En els primers nou mesos Clos lliurà la gimnàstica sense rebre cap retribució econòmica, dos dies per setmana en cada una de les escoles públiques. Finalment, el consistori municipal acordà destinar-li un sou de 1.000 rals anuals. Abans de finalitzar el segle XIX, fora de Catalunya difícilment trobaríem alguns pocs precedents com el de Sabadell. Al cap de poc, seguint la notícia de Sabadell, altres localitats com Barcelona (1880) o Saragossa (1881) van seguir l'exemple.

La gimnàstica al Col·legi dels Pares Escolapis

Als pares Escolapis de Sabadell les classes gimnàstica ja hi eren presents el 1871. L'escola ofería la gimnàstica de forma voluntària i pagant entre les anomenades classes especials, com la música o el francès (TARRÒS, 2009). En aquest temps no sabem qui podia oferir aquesta ensenyança tan especialitzada, però potser era la primera Escola Pia de Catalunya que així ho feia.

El professor Clos inicià les classes al Col·legi dels Pares Escolapis el 1877, el mateix any que obrí el gimnàs privat. Aquest fet es produí amb el rectorat del pare Francesc Sallarès (1875-1879). Les classes de gimnàstica als Escolapis formaven part del grup anomenat classes *de adorno*, conjuntament amb altres com els idiomes, la música o el dibuix. En aquell temps, els Escolapis era considerada com a una escola pública, és a dir, la classe de gimnàstica era voluntària i no la feia tothom; per tant, calia pagar les despeses del professor. En el *Diario de Sabadell*, el 1881, ja

s'anunciaven les classes de gimnàstica sota aquesta denominació.

El primer gimnàs dels Escolapis es va construir el 1878 i amb els anys es va modificar amb millores. Més tard, cap a principis del segle xx, un altre gimnàs dels Escolapis s'instal·là al xamfrà dels carrers de Corromines i Garcilaso (fotografia 2).

Per prendre mesura de l'opció envers la gimnàstica als Escolapis, cal considerar l'article "La gimnasia como medio del desarrollo de los niños", publicat en el *Boletín de la Academia Calasanciana de las Escuelas Pías de Sabadell* (1887). Aquest article posava de manifest les indicacions pedagògiques del *Manual de directores y maestros de niños*, que en aquell temps feien servir els mestres escolapis com a guia. Així, observem com s'explicitava la necessitat d'atendre el desenvolupament corporal dels nens per mitjà dels principis i de les bases de la gimnàstica del mètode de Amorós:

185

"Todas las naciones que se han lanzado en la senda de la ilustración y educación social, han prodigado su protección a esas escuelas de ejercicios gimnásticos, donde la juventud se forma y robustece, y por medio de los cuales se establece a la vez el justo equilibrio que debe existir entre el desarrollo físico e intelectual. (...)

La gimnasia es pues la ciencia que explica nuestros movimientos, las relaciones de éstos con los sentidos e inteligencia, la que excita el desarrollo de nuestras facultades, la que con la práctica de sus ejercicios hace al hombre más fuerte y flexible, más ágil y veloz, y contribuye a la vez a la conservación de la salud, prolongación de la vida y aumento de las fuerzas individuales y públicas. (...)

El método francés, o sea el del citado Amorós, es el más seguido, y es el que principalmente tiende a restituir a la especie humana ese antiguo vigor y esa fuerza y agilidad que hicieron de nuestros antepasados unos héroes." (SERRANO, 1887, p. 4-6)

Durant 130 anys, la presència d'en Clos ha presidit la sala de professors dels Escolapis de Sabadell. Aquest quadre encara avui penja a les seves parets testimo-

Fotografia 3. Orla fotogràfica del Gimnasio de las Escuelas Pías de Sabadell dirigida por D. José Clos, ca. 1880 (Escola Pia de Sabadell).

Fotografia 4. Festes gimnàstiques als Escolapis (ca. 1916). Edició postal L'Artística (Arxiu Fotogràfic de la Unió Excursionista de Sabadell).

niant la ferma convicció d'un home que cregué en la gimnàstica com un mitjà de regeneració física i alhora moral (fotografia 3).

Igual que la resta d'Escoles Pies, la de Sabadell també va lluir les tradicionals i populars festes gimnàstiques, amb exhibicions de tot tipus d'exercicis i de manifestacions esportives de gran categoria i vistositat. Clos fou un magnífic coreògraf i director d'aquest tipus d'exhibicions, que demostraven, no solament el desenvolupament del treball físic al llarg del curs, sinó també la capacitat organitzativa dels pares escolapis (fotografia 4).

La *Revista Calasancia*, òrgan doctrinal i pedagògic de les Escoles Pies d'Espanya, des de finals del segle XIX, va atendre els esdeveniments i les discussions dels debats que s'obrien al voltant de l'educació física. En aquest sentit, la congregació religiosa sempre va prendre partit i va manifestar amb claredat quin era

el seu posicionament. Des de les pàgines de la *Revista* s'orientà el doctrinari pedagògic en l'ensenyança de la gimnàstica, indicació que també quedava com a prescripció per als diferents professors responsables de lliurar la matèria (*Algunas reflexiones...*, 1893).

En un principi s'observa com des de l'Escola Pia es concebia una certa importància higiènica a la gimnàstica, alhora que es detectava una reacció en contra dels sistemes que anomenaven "materialistes" de la pedagogia moderna, que basaven gran part de l'acció educativa en la part física ("Educación Física", 1889). Per als pares escolapis, la gimnàstica havia de proporcionar als alumnes una educació higiènica, moral i social. Així, es partia de la idea que la gimnàstica metòdica era un poderós ajut per a la prevenció de malalties i un instrument eficaç al servei de la correcció dels hàbits poc assenyats dels infants i joves, els quals calia esforçar-se per instruir-los en la dis-

187

Fotografia 5. Batallons infantils als Escolapis de Sabadell. Festival d'Educació Física, juny de 1911- Secció de pàrvuls de les Escoles Pies de Sabadell. Autor desconegut (Arxiu fotogràfic de la Unió Excursionista de Sabadell).

ciplina i l'obediència: “*Defectos todos que se han de corregir en la educación, y para ello puede utilizar la gimnasia el buen pedagogo, y así también serán los ejercicios gímnicos un elemento de educación*” (“Gimnasia”, 1890).

En el segle xx, els pares escolapis continuaren oferint les orientacions curriculars de la gimnàstica. El pare Carlos Lasalde (1841-1906) indicava com s'havia de prioritzar la “gimnàstica educativa” i renunciar a la gimnàstica acrobàtica, que representava un testimoni de les practiques poc científiques del segle passat: “*Debe comprender flexiones, marchas y juegos gímnicos. Nada de saltos, nada de trapecios, nada de todo aquello que parezcan volatines, a lo que ciertamente son muy aficionados los niños*” (LASALDE, 1904, p. 32).

Òbviament en Clos va tenir com a referència pedagògica i curricular totes les prescripcions que els

pares escolapis anaven expressant. No obstant això, per al gimnasiarca sabadellenc no significà cap esforç ni contratemps. Com a professor experimentat i coneixedor dels canvis i les noves tendències de la gimnàstica, Clos s'avançava a totes les orientacions de la congregació. El 1913 el mètode suec va esdevenir el recomanat per la congregació escolàpia (E. P. A., 1913).

Als Escolapis de Sabadell es constituí a principis del segle xx la formació de batallons escolars, tal com també ho varen fer moltes altres congregacions escolàpies i escoles religioses de l'època. Els batallons escolars o infantils eren unes seccions de joves, entre els 8 i 14 anys, que feien parades militars, desfilades i exercicis gimnàstics propers a la instrucció física.

La constitució des batallons escolars a l'Estat cal recercar-la cap a finals del segle xix, i més concretament sota la influència que exercia la gimnàstica ale-

manya i francesa, que incorporaven en l'ensenyament la gimnàstica militar. L'objectiu dels batallons era la realització d'exercicis paramilitars com a complement de l'ensenyança de la gimnàstica escolar, amb la intenció de preparar en el servei la formació de la Guàrdia Nacional, creant valors cívics i patriòtics, com a garantia en la defensa de l'Estat. A Espanya, la propagació i justificació d'aquestes formacions s'atribueix al pare Andrés Manjón i a l'onada regeneracionista que va imprimir la crisi militar, política i econòmica de 1898.² Cal advertir que ideològicament aquests exercicis paramilitars foren ben vistos i defensats per la tradició de l'educació conservadora.

188

A Espanya l'aposta per la incorporació dels batallons en l'ensenyança oficial mai no va tenir èxit; els seus detractors, vinculats la majoria a la Institución Libre de Enseñanza –com Francisco Giner, Manuel Cossío, Alcántara García o Eduardo Vincenti–, organitzaren una ferma oposició i evitaren que s'implantés, ja que pensaven que “*la Gimnasia militar es mirada hoy por la mayoría de los pedagogos como complicada, costosa, inútil y alambicada, y, sobre todo, contraria al carácter y finalidad de la escuela*” (GARCÍA, 1892, p. 12-18). Aquesta oposició influí notablement a la Dirección General de Instrucción Pública, que al 1894 prohibí l'autorització dels batallons escolars: “*Los batallones escolares podrán tener cualquiera otra justificación, excepto la pedagógica, en momentos de excitación patriótica; por ejemplo, cuando la defensa del honor nacional todo lo inunda; pero no pueden constituir un sistema permanente de educación*” (VINCENTI, 1894). Tanmateix, els batallons persistiren agrupats en associacions ciutadanes, al marge de l'escola pública. Aquests batallons foren ben acollits en les escoles congregacionistes masculines, on tingueren la protecció pedagògica i religiosa deguda als lligams amb els valors tradicionals que l'exèrcit, l'església i les escoles catòliques mantenien.

A Sabadell la presència d'aquestes formacions militars infantils fou molt criticada, fins i tot parodiada, tal com va fer el Circ Eqüestre en el Teatre Cervantes. En un número es presentava l'entreteniment còmic del *Batallón Infantil*, en el qual 16 joves dirigits pel clown Lluís Caprani feien arrencar les rialles del públic (fotografia 5).³

La gimnàstica s'estén a les escoles de Sabadell

A tot Sabadell Clos ja era considerat com un avantatjat gimnasiarca i la seva tasca com a professor als Escolapis l'havia dotat de prestigi. Aquest fet i la seva propaganda foren decisius perquè altres centres educatius també volguessin incloure els seus serveis. El 1882 Clos prestava funcions com a professor de gimnàstica a nou gimnasos. Entre aquests hi havia el Gimnàs del carrer de Migdia i el de la Joventut Catòlica Sabadellenca. Els set gimnasos restants estaven ubicats en centres escolars: al Col·legi dels Pares Escolapis, al Col·legi de Sant Josep, al Col·legi Tacher, al Col·legi de Fèlix Amat, a l'Escola Municipal Superior, a l'Escola Municipal Elemental i a l'Escola de Pàrvuls. En total eren més de sis-centes les persones que practicaven la gimnàstica sota la direcció d'en Clos (*El Gimnasta Español*, núm. 10, 1 de noviembre de 1882, p. 6).

El gimnàs del Col·legi de Fèlix Amat s'inaugurà l'1 d'octubre de 1882 al número 34 de la Rambla. El gimnàs, ubicat en els jardins i el pati de l'escola, disposava dels espais adients per practicar-hi la gimnàstica de sala, la cursa gimnàstica, els salts de trampolins, la garrotxa, etc. Entre els aparells destacaven les barres paral·leles, la cadira articular, escales penjants –horitzontal i ortopèdica–, bàscula braquial, politges ortopèdiques, estreps, anelles, trapezi doble i senzill, barra fixa, perxa, corda llisa i de nusos, masses, piques, peses, etc. El gimnàs estava presidit per un retrat del coronel Francesc Amorós (“Sueltos”, 1882).

Clos, almenys des de 1886, impartia classes al prestigiós Col·legi de Sant Josep, situat al carrer del Jardí, que es dedicava als estudis de 1a i 2a ensenyança, integrant també una escola de comerç. L'alumnat tenia com a assignatures accessòries les classes “*de adorno*” de música, idiomes i gimnàstica, aquesta darrera lliurada per l'especialista de la ciutat.⁴

Pensem que en Clos, de jove, no disposà del temps necessari per tal d'obtenir els estudis de batxillerat. De condició humil, als 12 anys ja treballava i tot el temps de què disposava l'emprava en l'aprenentatge de la gimnàstica als gimnasos barcelonesos. Creiem que, ja de gran, accedí per lliure als estudis de segona ensenyança, és a dir, el batxillerat, que possiblement cursà com a alumne lliure al Col·legi de Sant

Josep, per tal com hi ha una notícia que així ho pot confirmar: “En los últimos exámenes verificados en el Colegio de San José ha sido examinado y aprobado de la asignatura de anatomía descriptiva y fisiología, que tanta relación guarda con la gimnasia, nuestro particular amigo D. José Clos que tanta afición tiene a tan útil como necesario arte. Démosle nuestra enhorabuena” (figura 3).⁵

Clos inicià també les classes de gimnàstica a partir de 1886 al Col·legi de les Mares Escolàpies, és a dir, en un centre que acollia les “senyorettes” de la burgesia de la ciutat. En aquest centre educatiu va instal·lar un excel·lent gimnàs, a l'alçada dels darrers avenços de la ciència, amb un terra de fusta, molt més higiènic que l'anterior, substituïnt al de sorra. Els exercicis gimnàstics estaven sota la supervisió del Dr. Narcís Mundet. A la *Revista de Sabadell* s'informava que el nou gimnàs: “Cuenta el nuevo establecimiento con los aparatos más necesarios para ejercitar con fruto este arte utilísimo, y todos ellos desde la sencilla cuerda hasta el complicado potro están trabajados con sencillez y elegancia” (núm. 254, 11 de novembre de 1886, p. 5).

El 1886 a la *Ilustración Gimnástica*, l'única revista aleshores dedicada a la professió gimnàstica arreu de l'Estat es comentaven els esdeveniments gimnàstics que protagonitzava el professor Clos a Sabadell:

“Adelanta rápidamente la construcción de un gimnasio en el colegio de las MM. Escolapias de esta ciudad. Según nuestras noticias, que creemos autorizadas, estará montada esta dependencia con todos los adelantos que la ciencia prescribe para este arte tan importante, no perdonando medio de las dignas MM. para que esté a la altura de los mejores que se conocen.

El estar el Gimnasio dirigido por el Sr. Clos, ventajosamente conocido en esta ciudad, y bajo la inspección médica del inteligente forense D. Narciso Mundet, son garantía suficiente de los buenos resultados que ha de producir.

Felicitemos cordialmente a las Rdas. MM. Escolapias por dotar a su importante colegio de esta hoy tan útil como indispensable dependencia.” (*Ilustración Gimnástica*, núm. 4, 15 d'abril de 1886, p. 27).

En aquesta època la validació pedagògica de la gimnàstica tenia com a testimoni un altre sabadellenc:

Figura 3. Josep Clos a la portada de *El Gimnasta Español*, núm. 12 (desembre de 1882) (Col·lecció particular).

2 La incorporació i propaganda dels batallons infantils a Espanya es deu a la protecció que el pare i pedagog Andrés Manjón féu d'aquesta activitat a les escoles de l'Ave María a partir de 1890. El sentit educatiu i patriòtic que el pare Manjón donà als batallons infantils justificava la presència, en moltes de les escoles congregacionistes. Els batallons escolars tingueren una important presència a França, on tampoc s'escaparen de les objeccions pedagògiques i antibel·ligerants.

3 *Sabadell Moderno*, núm. 262 (5 de novembre de 1902).

4 *Revista de Sabadell*, núm. 238 (19 de setembre de 1886), p. 7.

5 *Revista de Sabadell* (21 de juny de 1884).

Agustí Rius Borrell (1837-1912). En un tractat de *Pedagogia*, Rius (1888) s'ocupà de l'educació física. Per a aquest pedagog l'objectiu de l'educació física era proporcionar un cos saludable i robust per mitjà dels exercicis gimnàstics que contribueixen al desenvolupament harmònic de tots els membres del cos humà. Rius considerava el tractament educatiu infantil com un sistema "infanticida", que reprimia les necessitats físiques de la infància per un excés de treball intel·lectual en detriment del físic (RINCÓN, 1999).

Un "apòstol" de la gimnàstica

190

El 1879 l'Acadèmia de Joventut Catòlica acordà la creació d'un gimnàs al pati de casa seva, a la plaça de Sant Roc, i es confinà la direcció de l'ensenyança a Clos. L'Acadèmia distingí el gimnasiarca sabadellenc com a soci honorari, pels seus rellevants mèrits en pro de la propaganda gimnàstica. Clos, tot i ser un bon professional, era una persona exemplar, humil i estimada. Aquest mateix any va col·laborar desinteressadament en un espectacle gimnàstic amb la finalitat de recaptar ajuts econòmics per als damnificats d'unes inundacions:

"Con el objeto de fomentar la suscripción a favor de las víctimas de las inundaciones de Murcia, Alicante y Almería, el Sr. Clos, habiéndose interprete de sus generosos sentimientos, se presentó con más de ochenta alumnos a practicar notables ejercicios gimnásticos, que contribuyeron al mayor éxito de las funciones celebradas en los días 8 y 9 de noviembre de 1879 en los teatros Principal y Cervantes respectivamente, recibiendo las mayores pruebas de gratitud de la Junta organizadora, como así lo demostraron en oficio que le dirigieron en 20 del propio mes." (A. A., 1882, p. 2)

L'acció d'apostolat d'en Clos per la cultura física fou molt ben considerada, ja que l'exercici de la professió sense sou i només mogut per la fe en les virtuts higièniques féu que l'Ajuntament sol·licités, el 7 de febrer de 1882, al Govern Civil, la Creu de Beneficència per a l'estimat professor. A les pàgines d'*El Gimnasta Español* es deia que Clos "*remueve todos los obstáculos para difundir y propagar las excelencias de la gimnasia, y a este fin pasa largas horas enseñando gratis en varias asociaciones a los individuos que carecen de recursos y que participan de su entusiasmo*" (núm.

10, 1 de novembre de 1882, p. 6). Anys més tard, la tasca d'apostolat de la gimnàstica tornava a ser ressaltada en la *Ilustración gimnástica* que informava del *Diario de Sabadell* dient que "*han de saber nuestros lectores, que Sabadell no cuenta más que con 20.000 almas, y sostiene hoy 8 gimnasios, asistiendo en la actualidad 520 alumnos según confirmación del Sr. Clos, digno profesor de aquella población*" (*Diario de Sabadell*, 1886, p. 27).

Al cap de poc més de vint anys, el 8 de desembre de 1898, el gimnàs del carrer de Migdia es traslladà a un local més ampli del carrer de Sant Oleguer, 8. Aquest nou local fou equipat amb nous aparells.⁶ *La Vanguardia* en parlava indicant que a l'acte d'inauguració hi van anar "*el cuerpo médico municipal; varios antiguos alumnos y algunos periodistas, pronunciando algunos de ellos sentidas frases, enalteciendo los beneficios que han de reportar a los alumnos que concurren al citado establecimiento*" (17 de desembre de 1898, p. 3).

A la *Revista de Sabadell*, es va anunciar el trasllat del gimnàs durant tot el mes de desembre i de gener; en ocasions l'anunci figurava a la primera plana: "*Gimnasio higiénico dirigido por D. José Clos. Se ha trasladado a la calle de San Olegario, núm. 8, magnífico local a propósito para el objeto a que se destina*". L'1 d'octubre de 1899, la prestigiosa revista *Los Deportes* de Barcelona es feia ressò de la inauguració de la temporada del gimnàs d'en Clos, "*uno de los profesores que con más cariño se cuidan de la educación física de la juventud*": "*reúne los mejores las mejores condiciones higiénicas, está muy bien situado, y además de las comodidades tiene la circunstancia muy apreciable de poseer los más nuevos adelantos en aparatos de gimnasia*" ("Miscelánea", 1899).

Dels nombrosos anuncis a la premsa es desprèn que el gimnàs fou molt conegut i, alhora, concorregut. Els usuaris tenien la seguretat que estaven en molt bones mans, sota l'acreditació i confiança d'un home amb experiència, seriós i discret. El prestigi d'en Clos s'havia consolidat amb la tasca docent dels millors col·legis, dirigint els exercicis gimnàstics dels prohoms de la ciutat i escalfant l'ambient per a la creació de les primeres associacions esportives. A principis del segle xx Clos continuava sent una persona molt coneguda i estimada en els cercles

professionals. Les notícies que generava la seva activitat professional solien presentar-se en la revista *Los Deportes* (1897-1910).

A l'abril de 1900 la Societat Deportiva Santanach de Barcelona va fer una excursió a Sabadell.⁷ A la tarda va visitar el gimnàs d'en Clos; allí els excursionistes van obsequiar el professor fent exercicis “*por espacio de más de una hora en anillas, trapecio y barra fija, demostrando valor y como si no hubiesen andado los kilómetros recorridos, se distinguieron todos en general, sobresaliendo el valiente y entusiasta por el sport, don Arturo Santanach (hijo), Presidente de dicha sociedad*” (“Miscelánea”, 1900). Uns mesos després la Societat Deportiva Santanach va decidir nomenar Clos soci honorari.⁸

En aquests anys Clos actuava com a delegat de la Federación Gimnástica Española (FGE) i va assistir en els primers congressos. Va participar a Barcelona en les Festes Federals i en la Segona Assemblea de la FGE de 1900. Aquests dos esdeveniments es van celebrar coincidint amb les festes populars de la Mercè. Allí, a part de participar en les ponències i els grups de treball de la FGE, va copsar de primera mà els actes esportius que es van organitzar i l'ampli potencial de joves desplegat per tota la ciutat, practicant esports com ciclisme, gimnàstica, tir, esgrima, regates de rem, pilota basca, curses atlètiques o futbol.⁹

A principis del segle xx el gimnàs s'ampliava amb les reformes d'una sala de tir. També disposava d'una Acadèmia d'Esgrima, dirigida per Frederic Ricard, un dels millors deixebles del mestre Luis Merlini. Al juliol, i com cada any era de costum, els alumnes de les escoles de gimnàstica continuaven realitzant els exàmens públics. Pel que es veu, el 1900 aquesta activitat ja feia 24 anys que s'organitzava sense interrupció.¹⁰

6 *Revista de Sabadell* (7 i 8 de desembre de 1898).

7 L'empenta gimnàstica i esportiva d'Arturo Santanach va esdevenir un revulsiu perquè un bon nombre d'alumnes assistents al gimnàs –c. de Balmes, 6– s'animesin a crear el 1899 la Sociedad Deportiva Santanach. Aquesta societat va atiar l'escena esportiva de la Barcelona de principis del segle xx i especialment va estimular la competitivitat entre els emergents equips de *foot-ball* de la ciutat. En aquests anys, la Sociedad va ser presidida pel seu fill, Arturo Santanach Esquirol.

8 *Los Deportes*, núm. 27 (8 de juliol de 1900), p. 429.

9 *Los Deportes*, núm. 39 (30 de setembre de 1900), p. 614-620.

10 *Los Deportes*, núm. 26 (1 de juliol de 1900), p. 407.

El 1906 el gimnàs de Sabadell ja era considerat com un dels millors d'Espanya (“Gimnasia”, 1906). El gimnasiarca Amadeu Llaverías, propietari del gimnàs de Colón a Barcelona, citava que el gimnàs d'en Clos no tenia a Catalunya cap rival pel que feia a emplaçament i edifici, ja que estava al centre de la ciutat i disposava d'un immillorable sistema de ventilació. L'establiment estava dotat de confort, amb una sala independent per a les senyores, una altra per a nenes, sala d'armes, sala de tir, biblioteca, piano, grans marcs amb làmines anatòmiques i d'exercicis gimnàstics, aparells antropomètrics, aparells gimnàstics de tota mena i tota mena d'estris per a la gimnàstica recreativa:

“*En cuanto a material o aparatos no faltan los más en boga, tanto para las prácticas de la gimnástica médica e higiénica y del masaje como para aquellos que sólo buscan en el gimnasio la manera de lucirse fortaleciéndose, o sea lo que se conoce por gimnástica de adorno o deporte gimnástico.*

191

Vamos a enumerar algunos de los aparatos que allí vimos: pulsador, dinamómetro. Bola para equilibrios pedestres, doble y triple trapecio, cuerda horizontal tirante, pedales, picadero, brazo de hierro, subida de puñales, talla tija, pesos de bola movible, caballete ortopédico con tres almohadas, aros horizontales portátiles, etc., etc.

Hay además unas paralelas, un muelle y varios pesos que junto algunas innovaciones en poleas y varios impresos para el régimen del establecimiento, nos llamó todo ello grandemente la atención.

Siga siempre por este camino nuestro amigo el veterano D. José Clos Peig, y lo mismo suplicamos a su aplicado hijo D. Juan Clos Pelegrí, que así es como verdaderamente se hace patria a despecho de infinitos patrioters y politicastros de relumbrón, eternos conjuradores e idólatras del substancioso verbo medrar.” (LLAVERÍAS, 1906, p. 209).

La credibilitat de l'obra gimnàstica i pedagògica d'en Clos era inqüestionable. La revista *Los Deportes* oferia una crònica dels exàmens gimnàstics del final de curs de les escoles municipals. Aquests exàmens foren presentats davant de les autoritats municipals i Clos dirigí els exercicis gimnàstics d'un total de 340 nois i 300 noies. Així mateix, hi hagué una exhibició gimnàstica del Cos de Bombers, del qual també n'era el professor. Aquest mateix any Clos fou nomenat soci honorífic del Centre d'Esports de Sabadell (“Gimnasia”, 1906).

El 1907 els exàmens de gimnàstica de les escoles municipals que dirigien les mestres Maria Martínez, Àngels Barberà, Enriqueta Marianó i els mestres Narcís Farró i Francesc Pujadas van ser molt espectaculars. Aquests exercicis, dirigits per Clos i el seu fill Joan, els van presenciar les autoritats municipals i els va observar un tribunal representat pel jutge municipal Juan Vives, els doctors Vilarrúbias i Lluís Carreras, els senyors Mariano Marset, Fidel Miguel i les senyores Dolors Turull de Gorina i Maria Valls de Carreras. Amb aquests mateixos alumnes, el 3 d'agost es va organitzar un festival gimnàstic amb motiu de la Festa Major.¹¹

192

Com ja hem dit, cada estiu el gimnàs d'en Clos era reformat i millorat amb la finalitat d'estar a l'alçada dels millors d'Espanya. El 1907 el gimnàs Clos era anunciat tots els dies a la *Revista de Sabadell*. El nou gimnàs estava equipat amb una sala d'armes, un espai per patinar, dutxes modernes i sala de massatge. En aquests anys en Clos disposava a temporades de la col·laboració del seu fill Joan, un excel·lent esportista, que tenia el títol de professor d'educació física. En aquests primers anys del segle xx el gimnàs d'en Clos i la seva tasca per l'educació física a les escoles eren molt ben reconeguts. Des de la revista esportiva *Gran Vida*, publicada a Madrid, el 1908 es deia que “en Sabadell sí que de verdad está bien atendida la educación física” (LLAVERÍAS, 1908, p. 29).

Clos, pioner dels esports

Al tombant del segle XIX, l'emergència per la cultura física que es protagonitzava en els establiments gimnàstics també es manifestava amb els assajos i la pràctica d'algunes modalitats de *sport* provinents del sistema d'educació física anglosaxó. No oblidem que el 1896 ja es van disputar els primers Jocs Olímpics de la modernitat i que el 1900 a París van esdevenir tot un veritable esdeveniment social.

A Catalunya, i sense comptar amb Barcelona, l'esport es desenvolupà amb més protagonisme al voltant de les poblacions més industrialitzades, ja que també acompanyava un nou estil de vida –*sportsmen*– de la nova societat emprenedora i burgesa de l'economia catalana. Un dels exemples més sobresortints i representatius de l'esport català fou Sabadell. El teixit

industrial, empresarial i comercial de la ciutat configurava una nodrida representació associativa a tots els nivells: política, cultural, cívica o esportiva. Cap a principis del segle XX, l'associacionisme esportiu s'anà configurant a partir de les iniciatives del gimnàs d'en Clos i de la primera associació de l'esport sabadellenc, el Club Velocipèdic Sabadellés. Després del ciclisme, el futbol va esdevenir un motiu prou engrescador per a altres associacions sabadellenques. El procés d'esportivització s'anava teixint a partir de les primeres entitats esportives, on es representaven esports com la caça, el ciclisme, el futbol, l'excursionisme, el motociclisme o el tennis (PÉREZ, 2005 y 2010). En aquests primers anys l'esport de Sabadell tingué presència a la premsa esportiva de Barcelona. *Los Deportes* (1897-1910) o el *Mundo Deportivo* (1906) habitualment publicaven cròniques i notícies de l'emergència esportiva d'altres indrets. En aquests rotatius Sabadell tingué ben aviat un lloc de privilegi on habitualment es publicaven les cròniques del futbol o de les curses de ciclisme i de motos. També eren notícia els conflictes que generaven alguns afers particulars entre els esportistes i l'opinió pública (CLOS, 1906).

La condició de professor de gimnàstica posava a Clos en un situació molt favorable per disposar dels coneixements que envoltaven en aquell temps els mètodes gimnàstics i els diferents assajos esportius que s'anaven produint en l'àmbit de la cultura física. Clos tenia molts i bons contactes professionals. Coneixia els professors de gimnàstica de Barcelona i tenia informació de com en aquesta ciutat els esports anaven guanyant terreny. A Barcelona el futbol ja es jugava el 1893, i Clos ho sabia, com també sabia que aquest esport era un joc corporal a l'aire lliure molt practicat a les escoles de la Institución Libre de Enseñanza (TORREBADELLA, 2012). La Societat Deportiva Santanach va practicar el *foot-ball* i va en fer un equip, el mateix any que es va fundar el FC Barcelona. Recordem que Clos el 1900 va ser nomenat soci honorífic de l'entitat Societat Deportiva Santanach, i això vol dir que a Sabadell ja hi havia gimnastes que el coneixien, atès que era el joc de l'any, tal com declarava la revista *Los Deportes* (“Epílogo del año”, 1900). Per tant, volem declarar la *hipòtesi* que el futbol a Sabadell no va venir de l'estranger, sinó que

193

Fotografia 6. Equip de futbol de les Escolles Pies de Sabadell. Autor atribuït: Thomas. Extreta de: Federació Catalana de Futbol Associació, *Llibre d'Or del Futbol Català*, Barcelona: B. Ribes Bancells: Edicions "Montjoia", 1928, p. 351 (AHS).

hi van jugar els alumnes del gimnàs d'en Clòs, i el futbol va venir dels contactes d'aquest professor amb els elements esportius de Barcelona.

Al gimnàs d'en Clos, a part de la gimnàstica en totes les seves aplicacions, es van practicar els esports de moda: el patinatge, el ciclisme, l'esgrima, el tir i, potser, també el futbol. Com ja hem dit, el 1906 Clos fou reconegut públicament pel Centre d'Esports per la seva tasca propagandística de cultura física, la qual cosa li valgué el nomenament de primer soci honorífic de l'entitat ("Gimnasia", 1906).

Creiem de ben segur que la fermesa propagandística de la gimnàstica i dels esports d'en Clos va ser un referent de primera mà perquè Fèlix Sardà

Salvany (1844-1916) –amb la coneixença del gimnàs de l'Acadèmia de Joventut Catòlica creat per Clos el 1871– aportés *L'sport catòlich* (1908), un document doctrinal que va esdevenir la primera opinió explícita que sobre l'esport un membre de l'Església realitzava a Espanya. Un text on Sardà, per mitjà de l'esport, pretenia captivar els joves i posar un fre a les pràctiques d'esbarjo poc saludables i a les activitats proselitistes de les entitats i ateneus llibertaris i de l'esquerra política i sindicalista revolucionària.

El 1913 la *Gaceta del Vallès* incorporava una secció d'esports on s'informava dels diversos equips de futbol infantil constituïts a Sabadell. Aquesta mateixa publicació, en un article en què es parlava de la importància del desenvolupament físic en l'educació, deixava constància de la bona tasca que en aquest sentit s'havia fet als Escolapis de la ciutat.¹² En un

11 *Los Deportes*, núm. 466 (27 de juliol de 1907), p. 830-831.

12 *Gaceta del Vallès* (6 de juny de 1913).

altre article es comentava el problema de la regeneració social i es destacava el paper de l'educació física (fotografia 6).¹³

Legitimar la figura d'en Josep Clos en la construcció social de les activitats esportives del Sabadell de principis de segle xx és un fet inequívoc. L'any de la mort d'en Clos el Sabadell FC guanyà la *Copa S. M. el Rey*, la Lliga d'Higiene Escolar organitzà la primera colònia escolar de Sentmenat, s'organitzà la Primera Copa de Tennis de Sabadell i el Festival Sportiu a benefici de l'obra de Max-Bembo (ALSINA, 1982). L'educació física i l'esport anaven prenent volada. Un any després, com a prova d'aquest ambient, naixia la primera publicació pròpia de l'esport, *Sabadell Sportiu: periódico bisetmanal de sports i teatres* (1914). *Sabadell Sportiu* va néixer a l'escalf de la millor premsa esportiva de l'època i és el reflex indicatiu d'una certa activitat esportiva, però alhora també va néixer amb la intenció d'esdevenir un element propagandístic per impulsar l'esport. Amb aquesta publicació es cobria la primera etapa de l'esport sabadellenc.

El gimnàs Clos després de la seva mort

Josep Clos impartí les classes de gimnàstica a les escoles públiques gairebé fins que es va morir, el 22 de juny de 1913. El 1906 es nomenà com a professor auxiliar el seu fill, Joan Clos i Pelegrí, que s'ocupà de substituir el pare en les malalties i les absències. Joan Clos va obtenir aquell mateix any el títol de professor oficial de gimnàstica, a través dels exàmens realitzats a l'Acadèmia de Medicina de Madrid.¹⁴ El 1906 va ser nomenat corresponsal a Sabadell de la revista *Los Deportes*.¹⁵ Aquest fet testimonia Joan Clos com el primer periodista esportiu sabadellenc, almenys en una revista especialitzada. Joan Clos també va ser un destacat esportista, practicava el ciclisme i el futbol al Centre d'Esports, va ser un dels membres fundadors i un dels millors ciclistes de resistència del seu temps.¹⁶ Va guanyar premis, com l'organitzat al velòdrom del Centre d'Esports per la Festa Major de 1907.¹⁷ Joan Clos també ajudava el pare al gimnàs del carrer de Sant Oleguer, 8, com també o feia la seva filla Maria, que s'ocupava de les classes per a senyoretes (figura 4).

Després de la mort d'en Josep Clos, na Maria Clos desitjà continuar amb l'obra de cultura física ende-

Figura 4. Anunci del gimnàs Clós publicat a la *Revista de Sabadell*, núm. 7913, p. 2 (1 de novembre de 1913) (AHS).

gada pel pare i que tants bons resultats havia donat a Sabadell. Per aquest motiu, i aprofitant el reformat gimnàs del carrer de Sant Oleguer, es contractà la direcció d'un dels més reputats professors de gimnàstica que per aquell temps havia a Barcelona, el francès Mr. Joan Baptiste Menière. Aquest professor ja feia un temps que a Barcelona col·laborava amb els professors Tolosa i Bricall i s'encarregava de la gimnàstica als Escolapis de Sarrià i Mataró, i ara també era reclamat als Escolapis de Sabadell, moment en què el gimnàs ja estava situat al xamfrà del carrer de Corominas i Garcilaso.

Al gimnàs Clos, la mateixa Sra. d'en Mr. Manière s'ocupà de dirigir classes especials per a senyoretes i, per això, també comptava amb la col·laboració de la filla d'en Clos. Tanmateix, com podem comprovar, ara, el gimnàs ja no s'anomenava Gimnàs Higiénic, i la denominació anava molt més enllà amb el nom de Centre de Cultura Física. El mètode gimnàstic deixà d'ésser el d'Amorós, i es parlava del mètode suec, que en aquests anys es començava a popularitzar, sobretot, a partir de l'obra del pedagog barcelonès Joan Bardi- na, que amb el pseudònim de Dr. Saimbraum presentava, *Salud, fuerza y belleza a través de la gimnasia sueca* (1912). Del mètode suec en parlava la *La Gaze- ta del Vallés*, que el presentava com el principal mitjà

d'educació física per contribuir a resoldre el problema de la degeneració física: “La gimnàstica sueca és de tanta importància regeneradora, que deuria ésser obligatòria en totes les escoles” (J. R., 1913). En el gimnàs sabadellenc, també es parlava d'un mètode eclèctic, és a dir, entre la gimnàstica sueca i el mètode d'Amorós, que ja estava diferenciat del mètode artístic o acrobàtic dels exercicis de circ. No obstant això, encara s'insistia en la gimnàstica higiènica i en les aplicacions terapèutiques que tant van preocupar el professor Clos.

El 24 de setembre de 1914 Mr. Menière fou nomenat nou professor de gimnàstica de les escoles municipals, tasca que desenvolupà amb molta professionalitat.

Conclusió

Finalment, ens pertoca concretar allò que representà la figura del nostre personatge per al Sabadell modern del tombant del segle XIX i principis del segle XX. A Sabadell hem de considerar Josep Clos i Peig com el principal promotor del desenvolupament de la cultura física. En els anys de la seva activitat professional s'iniciaren i desenvoluparen les primeres pràctiques esportives de la ciutat. Estem convençuts que, tal com succeí en altres indrets, de l'empenta del gimnàs Clos en sorgiren els primers assajos esportius i, alhora, fou el centre d'inspiració i de reunió per a la creació de les primeres associacions esportives.

Clos lliurà classes de gimnàstica només a les escoles religioses, privades catòliques i a les públiques que depenien de l'Ajuntament. No obstant això, com a gimnasiarca va ensenyar la gimnàstica al seu gimnàs a molts sabadellencs, que després la pogueren estendre a d'altres indrets i també a les altres escoles de Sabadell. Clos fou professor del 1877 fins al 1913, és a dir, 36 anys exercint la tasca docent interrompudament i, alhora, formant la llavor del futur esport sabadellenc. Com a primer precursor del moviment gimnàstic sabadellenc, fou sens dubte el principal apòstol

de l'educació física. En Clos, com a bon coneixedor del moviment gimnàstic, va ser reconegut nacionalment i en l'àmbit local també va ser premiat per la seva valuosa tasca de regeneració. No va ser cap gratuïtat que Clos fos nomenat primer soci honorari del Centre d'Esports. La seva llavor no fou efímera i després de la seva mort la seva obra continuà perdurant en el llegat pedagògic i de l'esport que deixà al darrere. Malauradament, amb el pas del temps i d'altres esdeveniments històrics desafortunats, com la Guerra Civil i una llarga dictadura, s'esborraren la memòria i la tasca emprenedora d'en Josep Clos i Peig, que avui ens hem proposat recuperar. ●

Bibliografia

A. A., “Revista de los gimnasios. Biografía de D. José Clos y Peig, director del Gimnasio Higiénico de Sabadell”, *El Gimnasta Español*. núm. 12 (1882), p. 1-3.

Joan ALSINA GIRALT, 1913. *L'assaig pedagògic de Max Bembo a Sabadell*, Sabadell: Fundació Bosch i Cardellach, 1982.

José María APARICI BIEDMA, *Instrucción para la enseñanza de la gimnástica en los cuerpos y establecimientos militares*, Madrid: Rivadeneyra, 1852.

Bonaventura Carles ARIBAU, “De la gimnástica y de las artes mecánicas consideradas como parte de la educación”, *Diario Constitucional, político y mercantil de Barcelona* (dilluns 24 de juliol i dimarts 25 de juliol de 1820).

Sebastián BUSQUÉ TORRÓ, *Gimnástica higiénica, médica y ortopédica o el ejercicio considerado como medio terapéutico*, Madrid: Imp. Manuel Galiano, 1865.

Miquel CARRERAS COSTAJUSSÀ, *El problema de l'ensenyança primària a Sabadell. Plantejament i antecedents*, Sabadell: Edicions de la Comissió de Cultura de l'Ajuntament de Sabadell, 1931. ●

13 *Gaceta del Vallés*, 25 de novembre de 1913.

14 *Los Deportes*, núm. 400 (21 d'abril de 1906), p. 224.

15 *Los Deportes*, núm. 421 (15 de setembre de 1906), p. 595.

16 *Los Deportes*, núm. 484 (31 de desembre de 1907), p. 1313.

17 *La Vanguardia* (9 d'agost de 1907), p. 4.

CLOS, “Desde Sabadell”, *Los Deportes*, núm. 435 (22 de desembre de 1906), p. 968-969.

Antonio R. DALMAU, *El circo en la vida barcelonesa. Crónica anecdótica de cien años circenses*, Barcelona: Ediciones Librería Millà, 1947.

E. P. A. *Estudio cíclico de primera enseñanza para uso de las Escuelas Pías*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1913.

G. M. SCHREBER, *Manual popular de gimnasia de sala médica e higiénica*, Madrid: Lib. Ed. Carlos Bailly - Bailliere, 1861.

196

Pedro de Alcántara GARCÍA, “Los batallones escolares”, *La Escuela Moderna*. núm. 1, (1892), p. 12-18.

— *Teoría y práctica de la educación y la enseñanza. Curso completo y enciclopedia pedagógica*, t. 5, “De la educación física”, Madrid: Ed. Gras y Compañía, 1882.

Juan GINÉ PARTAGÁS, *Curso elemental de higiene privada y pública, tomo I (Higiene privada)*, Barcelona: Imp. Narciso Ramírez y Compañía, 1871.

J. R., “El gran problema de la regeneración”, *La Gazeta del Vallés* (25 de novembre de 1913), p. 2.

Carlos LASALDE, *Plan de enseñanza primaria*, Madrid: Imp. Gabriel López del Hormo, 1904.

Joaquim LLADÓ, *Nociones de gimnástica higiénica aplicadas a las escuelas de instrucción primaria de uno y otro sexo*, Barcelona: Librería de Juan Bastinos e Hijos, 1868.

Amadeo LLAVERÍAS, “Gimnasia. Gimnasio Clos (Sabadell)”, *Los Deportes*. núm. 399 (14 de abril de 1906), p. 209.

— “Gimnástica”, *Gran Vida*, núm. 58 (1908), p. 29.

Pedro Felipe MONLAU, *Elementos de higiene privada: o arte de conservar la salud del individuo*, Barcelona: Imp. Pablo Riera, 1875 (5a ed.), p. 256-257.

Antonio MORATONES FREIXA, *Nociones elementales de gimnasia para uso de los jóvenes de ambos sexos*, Barcelona: Imp. Joaquín Bosch, 1863.

Joan PÉREZ VENTAYOL, “L’evolució de l’esport a Sabadell al segle XX”, *Arraona, revista d’història*, núm. 29 (2005), p. 14-31.

— “L’esport a Sabadell”, a *Què saps de l’esport de Sabadell? Una ullada històrica*, Sabadell: Ajuntament de Sabadell. Museus Municipals, 2010, p. 8-24.

Miguel PIERNAVIEJA DEL POZO, “Antecedentes histórico legales de la Educación Física en España”, *Citius, Altius, Fortius*, t. 4 (1962), p. 5-150.

Xavier PUJADAS i Carles SANTACANA, *Història il·lustrada de l’esport a Catalunya Vol. 1 (1870-1931)*, Barcelona: Diputació de Barcelona i Columna Edicions, 1995.

Joaquín RAMIS TAIX, *Una verdad o consideraciones sobre la utilidad de la Gimnástica*, Barcelona: Imp. de Gómez e Inglada, 1865.

Benet del RINCÓN IGEA, *L’aportació pedagògica del mestre Rius*, Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1999.

Agustín RIUS, *Pedagogía: Tratado de educación escolar*, Barcelona: Tip. de la Casa Provincial de Caridad, 1888.

Juan Miguel ROTH, *Ordenanzas para el régimen y gobierno del primer instituto gimnástico-militar, que deberán observar sus alumnos, individuos del batallón de jóvenes*, Barcelona: Imp. Ayuntamiento Constitucional, 1823.

Fèlix SARDÀ SALVANY, *L’sport catòlich*, Barcelona: Lib. Tip. Catòlica, 1908.

Casimiro SERRANO, “La gimnasia como medio del desarrollo de los niños” (del *Manual de directores y maestros de niños*), *Boletín de la Academia Calasanciana de las Escuelas Pías de Sabadell*, núm. 9 (1887), p. 4-6.

Ramon TARRÒS ESPLUGAS, “Problemática educativa en el siglo XIX y organización de los colegios escolapios de Cataluña (1838-1904)”, a *Doctor Buenaventura Delgado, pedagogo e historiador*, Barcelona: Universitat de Barcelona, 2009, p. 481-502.

Xavier TORREBADELLA FLIX, “Contribución a la historia de la educación física en España. Estudio bio-bibliográfico en torno a la educación física y el deporte (1800-1939)”, [Tesi doctoral], Lleida: Universitat de Lleida, Departament d'Història de l'Art i Història Social, 2009.

— *Bibliografía inédita de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*, Madrid: Fundación Universitaria Española, 2011.

— “Orígenes del fútbol en Barcelona (1892-1903)”, *RICYDE, Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, núm. 27 (2012), p. 80-102.

Eduardo VINCENZI, [Circular de 22.06.1894], *La enseñanza de la Gimnástica en los Institutos*, Madrid: Ministerio de Fomento, Dirección General de Instrucción Pública 1894.

“Algunas reflexiones sobre el nuevo plan de estudios. La Gimnasia obligatoria”, *Revista Calasancia*, t. 10 (1893), p. 246-249.

“Educación física”, *Revista Calasancia*, t. 4 (1889), p. 274-277.

“Gimnasia”, *Revista Calasancia*, t. 5 (1890), p. 468-472.

“Gimnasio higiénico del profesor Clos”, *El Sabadellés* (27 de setembre de 1894), p. 3.

“La Gimnasia”, *El Conciliador, diario político de anuncios, avisos y noticias* (2 de maig de 1883), p. 1.

“Suelos”, *El Ginnasta Español*, núm. 10 (1 de novembre de 1882), p. 6.

“Miscelánea”, *Los Deportes*, núm. 18 (6 de maig de 1900), p. 284-285.

“Epílogo del año”, *Los Deportes*, núm. 52 (30 de desembre, 1900), p. 819.

“Miscelánea”, *Los Deportes*, núm. 31 (1 d'octubre de 1899), p. 911.

“Diario de Sabadell”, *Ilustración Gimnástica*. núm. 4 (15 d'abril de 1886), p. 27.

“Gimnasia”, *Los Deportes*. núm. 418 (25 d'agost de 1906), p. 521. ●